

SOURCE STUDIES OF SUFI ORDERS OF THE BUKHARA KHANATE PERIOD

Anvarjon Kandakharov

Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences, Associate Professor

Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: anvar0303_82@mail.ru

ABOUT ARTICLE

Key words: manuscripts, hagiographic works, archival documents, Djuybar khojas, Yassawi sheikhs.

Received: 26.12.24

Accepted: 28.12.24

Published: 30.12.24

Abstract: This article presents local sources about Sufi orders of the Bukhara Khanate period and their importance in revealing the essence of the subject. Also, based on the information presented in these works, an attempt is made to show the role of representatives of the Sufi order in socio-political and spiritual life. The article is based on translations and analyses of manuscripts of this period, carried out by historians and orientalists.

БУХОРО ХОНЛИГИ ДАВРИ ТАСАВВУФ ТАРИҚАТЛАРИ МАНБАШУНОСЛИГИ

Анваржон Кандахаров

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

Тошкент, Ўзбекистон

E-mail: anvar0303_82@mail.ru

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: кўлёмалар, агиографик асарлар, архив хужжатлари, жўйбор хожалари, яссавия шайхлари.

Аннотация: Ушбу мақолада Бухоро хонлиги даврида тасаввуф тариқатларига оид маҳаллий манбалар ва уларнинг мавзу моҳиятини очиб беришдаги аҳамияти кўрсатилади. Шунингдек, ушбу асарларда келтирилган маълумотларга асосланиб, тасаввуф тариқати вакиллари ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётдаги ўрнини кўрсатишга ҳаракат қилинади. Мақола бу даврга оид кўлёмалар асарларнинг тарихчи ва шарқшунос олимлар томонидан тарихимиз ҳамда таҳлиллари асосида очиб берилган.

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ СУФИЙСКОГО ТАРИКАТА ПЕРИОДА БУХАРСКОГО ХАНСТВА

Анваржон Кандахаров

Доктор философии (PhD) по истории, доцент

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Ташкент, Узбекистан

E-mail: anvar0303_82@mail.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: рукописи, агиографические произведения, архивные документы, джойборские хаджи, шейхи Яссави.	Аннотация: В данной статье представлены местные источники о суфийских орденах периода Бухарского ханства и их значение в раскрытии сути предмета. Также на основе сведений, представленных в этих работах, делается попытка показать роль представителей суфийского ордена в общественно-политической и духовной жизни. Статья основана на переводах и анализах рукописей этого периода, выполненных историками и востоковедами.
--	--

Ўрта Осиё ҳудудида нисбатан узок давр мобайнида ҳукм сурган Бухоро хонлиги ва ундаги бири бирига яқин бўлган икки сулола – шайбонийлар ва аштархонийлар сулоласи даври узок йиллар давомида ҳар жиҳатдан чуқур ўрганилмай, тадқиқотчилар эътиборидан четда қолиб, даврга тегишли тарихий манбалар таҳлилини ҳам етарлича деб бўлмади. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритгач, мамлакатимиз тарихини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, айниқса аجدодларимиз томонидан ёзиб қолдирилган бебаҳо тарихий манбаларни таржима қилиш ва уларни тарихий нуқтаи назардан таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратилди. Натижада ўрта асрларда Ўрта Осиёда мавжуд бўлган давлатчилик ва бу ерда ҳукмронлик қилган сулолалар тарихига оид кўплаб тадқиқотлар амалга оширилди. Хусусан, Бухоро хонлиги даврида мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётидан ҳикоя қилувчи тарихий манбалар ўрганилиб, ҳолисона тарих ёзила бошланди. Бу давр манбалари хусусида умумий бир хулоса шуки, уларнинг мазмун-моҳияти, ёзилиш услуби жиҳатидан темурийлар, умуан олганда ўрта аср тарихнавислик анъаналарини давом эттирганлигини кўришимиз мумкин. Аксарият манбаларда воқеа ва жараёнларни тавсифлашда ўзларидан олдинги муаррихларнинг услубидан фойдаланишган.

Юқорида келтирилган фикрлардан ва тадқиқот мавзуси моҳиятидан келиб чиқиб, Бухоро хонлиги ва бу даврда мамлакат ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётига сезиларли даражада таъсир кўрсатган тасаввуф вакиллари ҳаёт-фаолиятини очиб берувчи манбаларни *тўрт гуруҳга* бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ:

Биринчи гуруҳга ўрганилаётган даврларда яшаб ижод қилган ва Бухоро хонлиги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётини акс эттирувчи тарихчиларнинг асарлари; Иккинчи гуруҳга XVI-XVIII асрларда яшаган тасаввуф вакиллариининг ҳаёти ва фаолияти, жамият диний мафкурасининг ва маҳнавий ҳаётининг мазмун-моҳиятини акс эттирувчи агиографик асарлар, яъни маноқиблар ва тазкиралар; Учинчи гуруҳ манбаларини расмий ҳужжатлар ташкил этиб, бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Миллий архиви фондида сақланаётган Бухоро хонлиги даврига тегишли ҳукмдорларнинг фармонлари, вақфномалар, ишончномалар ва ёрлиқлар; Тўртинчи гуруҳга эса рус ва Европанинг бошқа тилларида ёзилган эсдаликлар ва саёҳатномаларни киритиш мумкин.

Биринчи гуруҳга оид шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даври тарихий манбаларига Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг “Абдуллонома (1584-1590)”, Муҳаммадёр араб Қатағоннинг “Мусаххир ал-билод (1611)”, Муҳаммад Солихнинг “Шайбонийнома (1506)”, Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг “Меҳмонномаи Бухоро (1509)”, Мулла Шодийнинг “Фатҳнома(1502)”, Камолиддин Биноийнинг “Шайбонийнома (1505-1507)”, Мирза Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий (1541-1546)”, Ғиёсиддин Хондамирнинг “Ҳабиб у-с-сияр(1520-1524)”, Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ(1538-1539)”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома (1493-1529)”, ҳамда аштархонийлар даври тарихига оид Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ул-асрор (1630-1635)”, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг “Тарихи Муқимхоний”, Муҳаммад Толиб ибн Тождиддин Хасанхожанинг “Матлаб ут-толибин(1663-1673)”, Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажараи турк (1664)”, Ҳожи Мир Муҳаммад Салимнинг “Силсилат ус-салотин (1731)”, Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома (1716 йилдан сўнг)”, Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Муҳит ат-таворих(1700)”, Абдурахмон Толеънинг “Тарихи Абулфайзхон (XVII аср 1-ярми)”, Муҳаммад Вафо Карминагийнинг “Тухфаи хоний (XVII аср)”, Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулк” каби ва бошқа шу давр ижтимоий-сиёсий ва маданий тарихидан ҳикоя қилувчи манбаларни киритиш мумкин.

XVI аср Бухоро хонлигида шайбонийлар сулоласи ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти, хусусан, Шайбонийхон ва унинг Дашти Қипчоқ, Ўрта Осиё ва Хуросонда ҳукмронлик қилган авлодларидан Абдуллахон II нинг ҳарбий юришлари ҳамда давлатчилик фаолияти тўғрисида қимматли маълумотлар берадиган манбалардан бири Муҳаммадёр ибн Араб Қатағоннинг форс тилида ёзилган “Мусаххир ал-билод(Мамлакатларнинг эгалланиши)” асаридир. Академик Бўрибой Аҳмедовнинг таъкидлашича, ушбу асар фактик ва қомусий маълумотларга бой асар бўлиб, бизгача етиб келган бошқа ёзма тарихий манбалар материалларини аниқлаштириш, уларни тўлдиришда қўл келувчи муҳим манбадир. Ушбу асар дастлаб, 2008 йилда Техронда нашр этилганбўлиб,

асарнинг ўзбек тилидаги нашри 2009 йилда чоп этилди. Бугунги кунда “Мусаххир ал-билод асарининг XVI ва XVII асрларда кўчирилган бир қанча қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, улар дунёнинг Техрон, Санкт-Петербург, Тошкент каби шаҳарларида ноёб қўлёзмалар фондида сақланиб келинмоқда ҳамда ушбу асарни Н. Жалолий, К. Залеман, В. Розен, И. Умняков, М. Салоҳиддинова, М. Абусейтова, Б. Аҳмедов, И. Бекжон, Ж. Ҳазратқулов ва инглиз шарқшуноси Чарлз Сторинг каби олимлар томонидан ўрганилганли ҳам ушбу асарнинг шайбонийлар даври ижтимоий-сиёсий ҳаёти тўғрисида маълумот берувчи муҳим асарлардан бири дейиш мумкин”. Ушбу асарни тадқиқ қилган К. Залеман, В. Розен ва И. Умняковларнинг фикрига кўра асар Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома (Шарафномаи шоғий)” асаридан кўчирма деб қайд этилса, Чарлз Сторинг эса асарни “Тарихи Шайбоний” номи билан тилга олади. Тарихчи олима М. Абусаитова ушбу асарни Қозоғистоннинг XVI аср тарихини ўрганишда муҳим манба эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтади.

“Мусаххир ал-билод” асари муаллифининг ёзишича, бошқа тарихчилар каби унинг ҳам асарни ёзишдан мақсади замондошларини ўтмиш воқеалар билан таништириб, халқ оммасининг бу борадаги тасаввурини оширишдан иборат бўлган. Муҳаммадёр араб қатағоннинг ёзишича, ўзининг озгина тарих илмидан хабардор эканлигини билдириб, ўзи ҳурмат қилган ҳоқон соҳибқирон Абдуллахон тарихини ёзиш мақсадида ўзидан олдинги тарихчилар асарларидан маълумот тўплаб, уларни мамлакат ва шаҳарлар эгаллиниши мавзуси остида бир ерда акс эттиришга киришгани ва бу асар номини “Мусаххир ал-билод” деб атаганлигини эслатиб ўтади[2; 430]. Ушбу маълумотлан кўринадик, муаллиф асарни ўз замонаси ҳукмдорига эмас, балки бир неча йиллар олдин вафот этган шайбоний Абдуллахон ибн Искандархон хотирасига бағишлаган.

Асарнинг муқаддима қисмида Дашти Қипчоқдаги кўчманчи халқлар, жумладан, кўчманчи ўзбеклар подшоси Абулхайрхон ҳаётига бағишланади. Биринчи бобда эса Шайбонийхоннинг отаси Шох будоғ султон ибн Абулхайрхон, Шайбонийхон ва унинг фарзандлари ҳақидаги маълумотлардан иборат. Иккинчи бобда Шайбонийхоннинг амакиси Кускунчихон ибн Абулхайрхон ва унинг авлодлари, учинчи боб Севинчхожахон ибн Абулхайрхон ва унинг авлодлари, тўртинчи бобда Хожа Муҳаммад султон ибн Абулхайрхон ва унинг авлодлари ҳамда чевараси Абдуллахон ҳаёти ва юришлари ҳақида ҳикоя қилинади. Бешинчи бобида Абдулмўъмин ибн Абдуллахоннинг тахтга чиқиши ва ўша даврда кечган воқеалар тасвири, олтинчи бобда эса Бухоро шаҳри ва бу шаҳар ҳақида улуғлар таърифи ва муқаддас заминда яшаб ижод қилган саййидлар, шайхлар ва фозил кишилар ҳақидаги маълумотлар ўрин олган.

Умуман олганда “Мусахҳир ал-билод” асари Ўрта Осиё ва Ҳуросоннинг шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даври ижтимоий-сиёсий, маданий ва маънавий ҳаёти, хусусан, бу даврларда яшаган тарихий шаслар, диний тасаввуф уламолари ҳаёт-фаолиятига оид қимматли маълумот берувчи асарлар сирасига киради.

Шайбонийлар ва аштархонийлар даври ижтимоий-сиёсий ва маданий жараёнларини ёритувчи бир қанча манба ва адабиётлар мавжуд бўлиб, улардан бири Муҳаммад Толиб ибн Тожиддин Ҳасанхожанинг “Матлаб ут-толибин” (“Толиблар матлаби”) асари бўлиб, асар тахминан 1673 йили ёзиб тугатилган. Асар XVI-XVII асрларда Бухоро хонлигининг сиёсий, диний ва иқтисодий ҳаётида юқори мавқега эга бўлган Жўйбор шайхлари ёки хожалари хонадонининг бир неча вакиллари фаолиятига бағишланган. Унда Жўйбор хожаларининг ҳаёт тарзи, молу мулклари, муридлари ва қурдирган иморатлари ҳамда Бухоро хонлари билан ўзаро муносабатлари ҳақида маълумотлар берилади.

Асар муаллифи Абулаббос Муҳаммад Толиб ибн Тожиддин Ҳасанхожа ал-Ҳусайний ас-Сиддикий бўлиб, Бухородаги машҳур Жўйбор хожалари хонадонидида туҳилган. “Матлаб ут-толибин” да муаллиф ўзи ҳақидаги маълумотларни ҳам келтиради. Унда айтилишича, 1056 йил 21 рамазон/1646 йил 30 октябрда отаси Тожиддин Ҳасанхожа вафот этганида 39 ёшда бўлганлигини эслатиб ўтади[7; 3]. Бундан келиб чиқадики, Муҳаммад Толиб 1017/1608-1609 йилларда туғилган. Жўйбор шайхлари хонадонидида фарзандлар таълим-тарбиясига катта эътибор берилган. Муҳаммад Толиб уз устозлари қаторида Мулло Камолиддин, Хожи Аваз ва Охунд Мулло Боқиларни айтиб ўтади. У мустақил равишда ҳам китоблар мутолааси билан кўп шуғулланиб, отаси Тожиддин Ҳасанхожанинг кутубхонасида турли сохдларга оид мингдан ортиқ китоблар сақданганлигини қайд этиб ўтади. Муҳаммад Толибда айниқса, тарих илмига нисбатан қизиқиш кучли бўлган.

“Матлаб ут-толибин” асари ёзилган сана ҳақида бир-биридан фарқ қилувчи турли маълумотлар мавжуд. Асарнинг илк тадқиқотчиларидан бири, рус шарқшунос олими В.Л.Вяткин асарни тахминан 1646-47 йилда ёзилганлигини таъкидлайди[14; 3]. Асарнинг 2016 йилда нашр этилган таржима нусхасида келтирилишича, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари марказида сақланаётган №1461, №3757 қўлёзмалари учун тузилган карточкаларда асар ёзилган сана сифатида 1679-80-йиллар кўрсатилганлиги айтилади[7; 6]. Хусусан, асарнинг бешинчи бобида “Йигирма йилдан буён Абдулазизхон(1645-1681) Мовароуннаҳр ва Туркистон вилоятларида подшоҳлик қилмоқда ҳамда хутба ва танга унинг номидадир”, - деб айтиб ўтилади. Бунга асосланган П.П.Иванов Абдулазизхоннинг 1645 йилда тахтга ўтирганлигини инобатга олиб, “Матлаб ут-толибин” асари 1665 йилда ёзилган бўлиши керак деган тахминга келади[27; 3]. Яна баъзи бошқа адабиётларда ҳам асар ёзилган сана сифатида кўпинча 1662-63, 1663-64, 1664-65-йиллар

кўрсатилади. Рус шарқшуноси Н.Д.Миклухо Маклай бу саналардан қайси бири тўғрилигини аниқлаш қийин эканлигини таъкидлайди. Лекин асарни ўрганиб, таҳлил қилиш натижасида айтиш мумкинки, бу келтирилган саналарнинг бирортаси айнан асар ёзилган санага аниқ мос келмаслигини кўришимиз мумкин. Мисол учун 5-бобнинг 11-фасли охирларида Муҳаммад Толиб Абдулазизхон 25 йил ҳукмронлик қилганини ва шу бобнинг 12-фаслида эса муаллиф Абдулазизхон 28 йилдан бери подшоҳлик тахтида ўтирганини таъкидлайди. Бундан кўринадики “Матлаб ут-толибин” асари асосан Абдулазизхон ҳукмронлиги даврида бир неча йиллар мобайнида ёзилган. Асардаги даврга оид энг сўнгги маълумот, яъни Абдулазизхоннинг 28 йил ҳукмронлик қилаётгани ҳақидаги маълумотни эътиборга оладиган бўлсак, 1672-73-йилларга тўғри келади. Хулоса қилиб айтганда, “Матлаб ут-толибин” асари XVII асрнинг 70-йилларида ёзиб тугалланган ёки олдинроқ ёзилган бўлса ҳам, муаллиф томонидан шу йилларда қайта таҳрир қилинган дейиш мумкин.

“Матлаб ут-толибин” қискача муқаддима ва 8 бобдан иборат бўлиб, муқаддимада муаллиф асарнинг манбалари ва ёзилиши ҳақида умумий маълумот бериб ўтади. Муаллифнинг айтишича, отаси Жўйбор хожалари насабномаларини замон подшоҳлари ва амирларига кўрсатиш учун йиғдирган. Шунингдек, бобоси ва отасининг баъзи ёронлари ушбу хонадон аҳли мақомотларига бағишлаб китоб ва рисоалар ёзишган. Муҳаммад Толиб ҳам мавжуд китоблар ва ўз кўрганлари асосида айни мавзуда янги бир китоб тартиб беришга қарор қилади. Шунини қайд этиб ўтиш лозимки, муаллиф асарда ўзи фойдаланган манбаларнинг барчасини зикр қилмасдан, улардан баъзи бирларини номини келтирган. Жумладан, Фаридуддин Атторнинг “Тазкират ул-авлиё”, Муҳаммад Қозининг “Силсилат ул-орифин,” ҳамда Бадриддин Кашмирийнинг бир қанча асарлари номлари келтириб ўтилади. Булардан ташқари, қиёслаш натижасида Муҳаммад Толиб ўз китобида Хусайн ибн Мирхусайн Сарахсийнинг “Маноқиб Саъдия” асарида ҳам фойдалангани маълум бўлади[18; 52].

Иккинчи гуруҳ. Бой тарихий меросимизнинг ижтимоий-маънавий томонларини ўрганиш ва тарғиб қилишда агиографик асарлар – тазкира ва маноқибларнинг ҳам ўрнини алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Маноқиб – арабча фазилат, буюк кишилар, яхши сифатлар, гўзал хислатлар, мақтовлар, бирор кишининг фазилат ва мартабасини мақтаб ёзилган асар. Маноқиблар асосан, шу кишиларнинг ҳаёт йўли билан таниш ёки маслақдош бўлган кишилар томонидан ёзилган. Маноқибларда гарчи тарихий саналар ва шахс исмлари тўлиқ кўрсатилмаса-да, сўз юритилаётган зотнинг ҳаёти, ижоди ва тасаввуфий фаолияти билан боғлиқ аҳамиятли воқеа, ҳодисаларга муносабат билдиради[19; 193].

Маноқиблар нафақат адабий, балки муҳим тарихий манбадир. Чунки уларда бошқа манбаларда учрамайдиган, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётига доир қимматли маълумотларни учратиш мумкин. Маноқиблар табаррук саҳифаларидан жой олган бой маънавий-тарихий меросимизни чуқур ўрганиш, илмий таҳлил қилиш тарихчи ва манбашунослар олдидаги муҳим вазифалардан биридир. Шу нуқтаи назардан келаб чиқиб, Ҳусайн ас-Сарахсийнинг “Маноқиб саъдийа” асарининг илмий-маърифий қиммати, XVI аср ижтимоий-маънавий ҳаётини, айниқса Жўйбор хўжаларининг йирик вакили Хўжа Ислоннинг (1493-1563) ижтимоий-сиёсий ва маънавий фаолиятини ўрганишдаги аҳамияти катта. “Маноқиб саъдийа” асарининг дастлабки тадқиқотчилари атоқли олимларимиздан Б. Аҳмедов ва Ҳ. Тўраевлардир.

Асар муаллифи тўғрисида маълумотлар жуда кам бўлиб, “Маноқиб саъдийа” да қайд этилишича, Ҳусайн ас-Сарахсий Сарахсдан Бухорога келиб, Хўжа Ислонга мурид тушади ва узоқ муддат унинг ёнида бўлади. Асарни ёзишда муаллиф бир қанча мақомотлардан, шунингдек, Хўжа Ислонни кўрган, билган, ҳамсуҳбат бўлган кишиларнинг маълумотларидан кенг фойдаланган. Хўжа Али Рометаний, Амир Кулол, Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд тўғрисида асарда келтирилган маълумотлар муаллифнинг ўз асарини ёзишда бошқа мақомотларга мурожаат қилганидан далолат беради. Асар муқаддима ва олти бобдан иборат. Биринчи бобда Хўжагон тариқати ва унинг асослари тўғрисида маълумот берилади. Иккинчи боб Хўжа Ислоннинг аждодлари тарихига бағишланган бўлиб, бу ерда унинг шажараси келтириб ўтилади. Учинчи бобда Хўжа Ислоннинг таваллуд топиши ва болалик йиллари, тўртинчи бобда эса унинг қозоқлар юртига сафар қилиши баён этилади. Бешинчи боб Хўжа Ислон ҳаётининг интихоси, олтинчи боб унинг фарзандлари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади. Хўжа Ислоннинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётда тутган ўрни, мавқеи, шайбонийлар сулосаси ҳукмдорлари билан муносабати, Нақшбандия тариқати шайхи сифатидаги маънавий-руҳий фаолияти, ахлоқий камолот поғоналарини забт этишдаги саъй-ҳаракатлари баён этилади.

Асар XVI аср иккинчи ярмида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий вазият каби масалаларни ўрганиш учун муҳим аҳамият касб этади. Муаллиф Хўжа Ислон таржимаи холини жуда яхши билганлиги боис, унинг болалик ва ўсмирлик йилларидаги воқеаларни батафсил баён қилади. Нақшбандия ва Жаҳрия тариқати намояндалари ўртасидаги ўзаро муносабат тўғрисида асарда баъзи маълумотлар учрайди. Асарда баён этилган маълумотларига суянадиган бўлсак, Яссавия-Жаҳрия тариқати йирик намояндаси Шайх Худойдод(1461-1532)нинг Нақшбандия тариқатида бўлган Жўйбор хўжалари хонадонига муносабати яхшилиги маълум бўлади. Шайх Худойдод Бухорога келганда(тахм. 1498 йиллар), ёш Хўжа Ислон унинг суҳбатига иштирок этганлиги ва шайх муридлари

томонидан қилинган зикру самоънинг гувоҳи бўлганлиги айтилади. Шу суҳбатда Шайх Худойдод томонидан ёш Хўжа Исломга илтифотлар кўрсатилади[21; 18].

“Маноқибӣ саъдийа”да 1510 йиллардаги Эрон қизилбошларининг ҳужуми натижасида Мовароуннаҳрдаги сиёсий барқарорликни издан чиқаргани ва Хўжа Ислом тақдирига ҳам муайян салбий таъсир қилгани тўғрисида маълумот билан бирга Бухоро тахти учун шайбоний султонлари ўртасидаги ўзаро кураш ва бунда Хўжа Исломнинг мурасасозлик фаолияти тўғрисида қатор тарихий маълумотларни ҳам келтириб ўтади.

Умуман олганда, “Маноқибӣ саъдийа” асарининг бир қисми Хўжа Ислом маънавий-руҳий фаолиятини, ғайриоддий хислатларини ёритишга бағишланган. Унинг маслаҳатига кулоқ тутганлар шараф топганлиги, эътироз билдирганлар эса шикаст топганлиги тўғрисида кўплаб мисоллар келтирилади. Хўжа Ислом яшаган давр маънавий-руҳий ҳолатини ўрганиш учун асар муайян аҳамият касб этади. “Маноқибӣ саъдийа” асари Хўжа Исломнинг йирик диний арбоб, тариқат пешвоси, нодир қобилият соҳиби сифатида жамият маънавий ҳаётида тутган ўрни, шунингдек, маънавий-маданий ва ижтимоий тарихнинг қатор масалаларини ўрганиш, янгича талқин ва мушоҳада қилишда ёрдам берувчи муҳим манбадир.

XVI-XVII асрлар ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётини акс эттирувчи тарихий манбалардан бири Олим Шайх Азизоннинг “Ламаҳот мин нафаҳот ул-қудс” (Муқаддас ҳушбўйликлардан лаҳзалар) асари бўлиб, ушбу асар ҳам тузилиши ва жанр нуқтаи назаридан маноқиблар туркумига хос. Ушбу асарнинг тадқиқот учун илмий қиймати шундаки, асарда Бухоро хонлиги даврида яшаган яссавий шайхларининг ҳаёти ва фаолияти, хусусан, Қосим Шайх Азизон (тахм.1500-1580) ва Шайх Худойдод(1461-1532)нинг ҳаёти, фаолияти ва авлодлари, уларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни каби масалалар баён қилинади[22; 192].

Асар муаллифи Шайх Худойдоднинг яқин халифаларидан бири бўлиб, унга қариндошлик ришталари билан боғлангани учун ҳам бу манбани Шайх Худойдод ҳаёти ва фаолияти тўғрисида ишончли манба деб айта оламиз. Шунингдек, Шарафуддин Роқимийнинг “Тарихи томм” асарида ҳам бу манбанинг ишончли эканлигини таъкидлаб: “Олим Шайх (қуддиса сирруху) ўз таснифлари “Китоби ламаҳот”да ул зот (Шайх Худойдод) мақоматларини тўғри ёзганлар”, деб айтиб ўтади.

Асар кенг илмий жамоатчилик орасида қисқача “Ламаҳот” деган ном билан машҳур. Манба таниқли яссавия шайхларидан бири Муҳаммад Олим Шайх Азизон ибн Мўъмин Шайх ибн Дарвеш Шайх Азизон қаламига мансубдир. Асарнинг сўз бошисида келтирилишича, Олим Шайх Азизон насаб жиҳатдан ота томонидан Абу Бакр Сиддиқ (р.а.а)га, она томондан эса алавийларга (яъни Али (р.а.а)нинг Биби Фотимадан бошқа

аёлларидан туғилган фарзандлари) бориб тақалади. “Ламаҳот” асарининг яссавия тариқати силсиласини, тарихини, унинг ғояларини ифодаловчи ҳамда тариқат вакиллари ҳаёт ва фаолиятлари тўғрисидаги муҳим манбалардан бири эканлигини Э.Каримов ҳам ўз тадқиқотларида эслатиб ўтади[24; 21].

Муҳаммад Олим Шайх Мовароуннаҳр ҳудудида марказий ҳокимият учун ўзаро курашлар кучайган бир даврда, яъни 1564 йил Тошкент шаҳрида туғилган ва кейинчалик Самарқанднинг Алиобод деган мавзеига кўчиб кетади. Бу кўчиш тўғрисидаги маълумотлар “Хужжат ул-зокирин” асарида қуйидагича келтирилади: “...Тошкент вилоятида тафриқа (келишмовчилик) пайдо бўлиб, улар (Олим Шайх)нинг отаси Мўъмин Шайх оила аҳли билан Алиободга ташриф буюрдилар ва у ерда Мавлоно Исматуллоҳ мулозиматида бўлдилар[25; 108]”.

Олим Шайх Азизон Имомқулихон(1611-1642)даврида Самарқандда аълам вазифасида фаолият юритганлиги Алиобод мавзеида жомеъ масжиди, хонақоҳ ва мадраса бино қилганлиги тўғрисидаги маълумотларни “Самария” асари муаллифи эслатиб ўтади[26; 170].

Бу асар ҳам агиографик асарларга хос жанр ва тузилишга эга. Хусусан бунини Миклухо-Маклай ҳам ўз тадқиқотларида “Ламаҳот” асарини тузилиши жиҳатдан агиографик асар (маноқиб)лардан деярли фарқ қилмайди деб таъкидлаб ўтади. Уни Ҳожагон-Нақшбандия тариқати вакиллари ҳаёти ва фаолиятига бағишланган “Рашоҳот айн-ул-ҳаёт” асари билан қиёслаш мумкин” [27; 133], - деб изоҳлайди.

Асар муқаддима ва икки боб (“мақсад”)дан иборат. Олим Шайх асарни асосан икки мақсадни кўзлаб ёзганлигини бир неча ўринларда эътироф этади. Хусусан, биринчи мақсад жаҳрий зикр моҳиятини илмий далиллар асосида исботлаш ва унинг афзалликларини кўрсатиб беришга бағишланиб, кўплаб ривоятлар, ҳадислар ва Қуръони каримдан мисоллар келтирилади. Иккинчи мақсадда эса яссавия тариқати улуғларининг мақомлари ва кашфу кароматларини кенг ёритиш, уларнинг тасаввуфга оид “калимоти қудсийа” (муқаддас сўзлар)ларидан нақллар келтириш ва муаллиф ўзидан олдин ўтган тариқат силсиласининг улуғ шайхлари баёни берилади. Хусусан, уни силсила асосчиси Хожа Аҳмад Яссавийнинг таърифу тавсифидан бошлайди[22; 23].

Асар нафақат Яссавия балки бошқа тариқатлар тарихи, уларнинг моҳияти, пиру муршидлар ҳақида ҳам маълумот беради. Шунингдек у Ўрта Осиё ҳудудида мавжуд бўлган кўплаб тарихий мавзелар қадимий топоним номларини тиклаш имконини беради. Асарда келтирилган маълумотларни воқеа ва ривоятлар ҳадислар орқали мустаҳкамланиб, муаллифнинг шахсий фикрлари билан тўлдирилган.

“Ламаҳот”да шайх ва ҳукмдор, шоҳ ва дарвеш муносабатларига доир кўплаб тарихий фактлар мавжудки, улар бевосита яссавия тариқати вакиллари ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Хусусан, Муҳаммад Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрга ҳукмдор бўлишида Аҳмад Яссавийнинг маънавий хизмати, шунинг натижасида Шайбонийхонда Аҳмад Яссавийга нисбатан ҳурмат-эҳтиромнинг кучайиши, Мирзо Бобур, Абулхайрхон, Убайдуллахон, Жавонмард Алихон, Султон Аҳмад Мирзо, Амир Боқи (Боқи тархон – Бухоро хокими), Кистанқара султон, Бобо султон, Шоҳим Қўрчи, Бароқхон (Наврўз Аҳмад), Пирмуҳаммад, Искандархон, Абдуллахон II, Абдуллатифхон каби ҳукмдорларнинг яссавия шайхлари билан бўлган яқин муносабатларига доир маълумотлар ҳамда улар замонида бўлиб ўтган воқеалар жуда кенг ёритилганки, бундан ўша замонга оид номаълум воқеалар баёнининг келтирилиши тарихшунос олимларимиз учун қимматли маълумот бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ҳофиз Тониш ал-Бухорий. Абдулланом. (Шарафномаи шоҳий). 1-ва 2- китоб. Форс тилидан С.Мирзаев таржимаси. Тошкент.: Шарқ, 1999, 2000. -416, -288. Б. Б.
2. Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-билод. -Т.: Янги аср авлоди, 2009. - 432 б.
3. Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. -Т.: Абдулла Қодирий номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. -336 б.
4. Фазлиллаҳ ибн Рузбеҳан Исфохани. Меҳманнамаеи Бухара (Записки Бухарского гостя). Пер. Р.П. Джалиловой; под.ред. А.К.Арендса. М.: Наука, 1976. -445 ст.
5. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашиди. Нашрга тайёрловчилар: С.А.Азимжонов, А.Ўринбоев, О.Х. Жалилов. - Тошкент, 1999, - 709. Б.
6. Зайниддин Муҳаммад Восифий. Бадоеъул вақоеъ(нодир воқеалар). Форсчадан Н.Норкулов таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 108 б.
7. Абулаббос Муҳаммад Толиб ибн Тожиддин Ҳасанхожа ал-Ҳусайний ас-Сиддиқий. Матлаб ут-толибин. Форс тилидан Ғ.Каримий ва Э.Миркомилов таржимаси. Тошкент.: Мовароуннаҳр, 2016. –384 б.
8. Абулғозий. Шажараи турк. Тошкент.: Чўлпон, 1992. – 192 б.
9. Мир Муҳаммед Амин-и Бухари. История Абулфайх-хана. Перевод А.А.Семенов. Ташкент.: Академия наук Узбекский ССР, 1957. -326 с.
10. Муҳаммад Амин Бухорий. Муҳит ат-таворих. Тошкент.: Фан, 2020. - 284 б.
11. Абдурахман-и Тали. Убайдулла-наме. Перевод А.А.Семенов. Ташкент.: Академия наук Узбекский ССР, 1959. -180 с.

12. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. Форс тилидан Ж.Эсонов таржимаси. Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1997. -272 б.
13. Абулаббос Муҳаммад Толиб ибн Тожиддин Ҳасанхожа ал-Ҳусайний ас-Сиддикий. Матлаб ут-толибин. Ғ.Каримий ва Э.Миркомилов таржимаси. Тошкент.: Мовароуннахр, 2016. – Б.3.
14. Вяткин В.Л. Шейхи Джуйбари / В.В.Бартольд: Туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент.: 1927. –С.3.
15. Иванов П. П. Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1954. –С. 18.
16. Миклухо-Маклай Н. Д. Описания персидских и таджикских рукописей Института народов Азии. Выпуск 2: биографические сочинения. Москва: Издательство восточной литературы, 1961. № 195.
17. Абулаббос Муҳаммад Толиб ибн Тожиддин Ҳасанхожа ал-Ҳусайний ас-Сиддикий. Матлаб ут-толибин. Ғ.Каримий ва Э.Миркомилов таржимаси. Тошкент.: Мовароуннахр, 2016. – Б.240-251.
18. Ҳусайин ас-Сарахсий. Маноқиби Саъдийа. Хўжа Ислом мақомотлари. Форсчадан Х.Тўраев таржимаси. Бухоро, 2002. -52 Б.
19. Kandaharov, A. (2018). The Khanate of Bukhara and the activities of the Karmana Sheikhs. *T.: Tafakkur qanoti*, 2018. –Б. 200.
20. Кандахаров, А. Х. (2017). Особенности социально-политической жизни государства шейбанидов XVI века. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (1-4), 26-28.
21. Тўраев Ҳ. Нақшбандийлик ва Жўйбор хўжалари // Жаҳон мулкининг нигоҳбони. – Бухоро, 1993.-Б.18.
22. Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламаҳот. Яссавия тариқати пирлари мақомоти. Форсчадан К.Каттаев ва А.Нарзуллаевлар таржимаси. Самарқанд, 2007. -192 Б.
23. Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм. Т.: Маънавият, 1998. – Б.85.
24. Каримов Э.Э. Йассавийа и Ходжаган Накшбандийа: история действительная и вымышленная. Т.: Ўзбекистон, 2000. –Б. 21.
25. حجة الزاكرين Муҳаммад Шариф ал-Ҳусайний ал Алавий Бухорий томонидан 1090/1679 йилларда ёзилган қўлёзма. ЎРФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси. Инв.№2667, 1086- бет.
26. Абу Тохирхожа Самарқандий. Самария (Самарқанд мазорлари зикри). Форс тилидан А.Сатторий таржимаси. Т.: Янги аср авлоди, 2009. –Б.170.
27. Миклухо Н.Д. Описание Таджикских и Персидских рукописей. Вывуск-2. М.: 1961. -с.133.